

*Токарєв С.А.
Чернігівський державний
педагогічний університет
ім.Т.Шевченка*

ГЛУХІВСЬКИЙ СОТНИК ПИЛИП УМАНЕЦЬ

Помітне місце в ієрархії посадових осіб Української козацької держави займав уряд глухівського сотника. Важливе стратегічне розташування Глухова, а пізніше і його столичний статус зумовили перебування на цій посаді представників відомих старшинських родів, які брали активну участь у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. Першим із глухівських сотників, який зробив досить успішну кар'єру, був Пилип Іванович Уманець, відомий у народі під прізвиськом Пилипча.

Родина Уманців, як і чимало старшинських родин Ніжинського полку, походила з Правобережної України. Очевидно, після укладання Білоцерківської угоди 1651 р. П.Уманець разом із братом Василем переселився у Глухів. Дяк Песков, описуючи у 1661 р. тодішню руїну в Україні, між іншим писав: «Ныне на сей (левой) стороне Днепра старых добрых козаков и нет; а лучшие у них ныне наказные полковники беглецы из-за Днепра: Филипп Уманец с братом Васюком». Неписьменність П.Уманця вказує на те, що він походив з простолюду і зробив кар'єру лише завдяки власним природним здібностям [1, 9].

На уряді глухівського сотника П.Уманець перебував з невеликими перервами з грудня 1653 р. по січень 1668 р. [2, 93-94], і одразу ж опинився в епіцентрі суспільно-політичного життя Гетьманщини. Він брав участь у військовій кампанії кінця 1653 р. на Правобережній Україні. Зокрема, у грудні 1653 р. глухівський сотник разом із переяславським полковим осавулом С.Богдановим згадувались як гінці від ніжинського полковника І.Золотаренка до Б.Хмельницького у його військову ставку під Гусятином [3, 172]. П.Уманець брав участь у Переяславській раді, де й присягнув на вірність московському цареві [3, 828; 4, 292].

Усилу своїх посадових обов'язків прикордонного місцезнаходження сотні П.Уманцю доводилось звертатись з різних питань безпосередньо до російських урядовців. Севський воєвода, обурений цим, висловив незадоволення, що такий «простий чоловік» безпосередньо звертається до царського воєводи. У відповідь П.Уманець, становлення якого як урядовця відбулось за більш демократичних умов козацької держави, писав: «А що ваша милость писал до нас недавными часы у своей грамоте, же нам не годится простым людем до воевод грамот писать, — мы за ласкою божою тепер не естесмо просты, але естесмо рыцери войска Запорозкого.

Правда, же великий корунный небожчик Адам Кисель постановил быть з государем праведным и з бояры великими, же только было писать грамоты волно до воевод воеводам, старостам, судьям, писарем земским и городцким. А тепер у нас за ласкою божою, поки его воля светлая, тут у всем краю Северском ни воеводы ни старосты ани судьи ани писаря нет. Боже дай, здоров был пан Богдан Хмельницкий, гетман усево войска Запорозкого. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а атаман городовый за судью» [5, 472].

П.Уманець брав участь у Білоруському поході І.Золотаренка у 1654-1655 рр. У травні 1655 р. після перемоги над військами князя Я.Радзівіла під містом Толочином він разом із стародубським полковником Т.Оникієнком і сотником І.Нечаєм супроводжував до царя полонених і військові трофеї [6, 680]. У червні 1655 р. під час підготовки до штурму Мінська сотник на чолі загону козаків здійснив розвідку за річкою Березиною, під час якої розбив литовський загін, узяв язиків і захопив важливі документи [6, 724-725].

П.Уманець разом зі своєю сотнею був утягнутий у події громадянської війни в Гетьманщині у 1658 р. У травні 1658 р. під Глухів підійшов загін козаків Полтавського полку чисельністю до 1500 осіб на чолі з сотником Зеленським і якимось Дзюком. Глухівський сотник, зібравши козаків і міщан, завдав поразки полтавцям, поклавши на полі бою до 170 осіб. Зеленський і чотири козаки його загону були захоплені в полон і розстріляні у Глухові. Решта полтавців після поразки розбіглась. Переслідуючи їх, П.Уманець схопив Дзюка і шістьох козаків під Путивлем і ув'язнив їх у путивльській тюрмі [7, 247; 8, 175-176, 226; 9, 412].

Після початку російської інтервенції восени 1658 р. Глухівська сотня, як і увесь Ніжинський полк, чинила спротив московському війську. 1 вересня 1658 р. П.Уманець з глухівськими козаками за наказом І.Виговського здійснив рейд у Рильський повіт Московського царства. Під час цього походу було вбито декілька російських драгунів і пограбовано кілька сіл [10, 139-140]. Восени 1658 р. сотник вів бойові дії проти царських військ під Новгородом-Сіверським [11, 46]. У грудні 1658 р. під Глухів підійшли російські війська на чолі з князем Ф.Куракіним. П.Уманець послав до нього наказного сотника С.Чорного і городового отамана О.Заруцького, щоб вони «били челом от всего города, чтобы великий государь над ними умилосердился, войною на них приходит не велел, так как они хотят по прежнему быть под высокою рукою его царского величества». С.Чорний і О.Заруцький «учинили присягу» за жителів Глухова. Проте князь Ф.Куракін послав у Глухів полковника А.Лопухіна, сотників І.Кожевнікова і М.Сивцова, священника Іпатія і 50 стрільців для приведення всіх міщан до

присяги. У місті між російськими посланцями і місцевими жителями стався конфлікт, у результаті якого росіяни були схоплені й ув'язнені. За деякими свідченнями, полонені були піддані тортурам, а деякі з них згодом страчені [7, 264; 12, 53-54].

17 грудня 1661 р. у листі до ніжинського полковника В.Золотаренка П.Уманець згадував про прихід татар під Путивль та їх бій з російськими ратними людьми. Сотник зі своїми козаками зайняв Камінський перевіз на Сеймі й таким чином не допустив навали татар у Гетьманщину. Зважаючи на потенційну небезпеку татарських нападів, він просив поради у В.Золотаренка як діяти далі, а зі свого боку відіслав на допомогу росіянам загони козаків до Севська, Путивля і Білгорода [13, 60].

Досить неоднозначними видаються дії глухівського сотника під час лівобережного походу польського короля Яна-Казимира 1663-1664 рр. і облоги Глухова. У січні 1664 р. біля Глухова зосередилась численна армія Яна-Казимира. Розгорнулася запекла боротьба за оволодіння містом. Оборону очолили керівник російської військової залоги А.Лопухін і київський полковник В.Дворецький. Останнього обставини змусили зупинитись у Глухові по дорозі з Москви в Київ [14, 18-19]. 29 січня 1664 р. під проводом С.Чарнецького розпочався, за словами німецького офіцера Йогана Магнуса фон Хапа, «нещасливий штурм». «Людей багато загинуло, – свідчив фон Хап, – мене втретє поранено. Кілька десятків вояків з мого полку вбито, поранених сто тридцять. Кілька тисяч козаків з Богуном, котрі прийшли до короля, штурмувати не хотіли. Чому? Невідомо! Вбитих і поранених старших офіцерів сто сорок і кілька; молодших офіцерів двісті і кілька десятків; жовнірів близько двох тисяч». У наступні дні не припинялися обстріли, здійснювалися підкопи, закладалися міни під укріплення. Складне становище обложених і відчутні втрати, брак надії на допомогу з боку українсько-російського командування – все це спонукало близько 20 сотників і отаманів прийняти королівську пропозицію здати місто. Очолювані братами Уманцями, вони заарештували В.Дворецького, однак рядові козаки, міщани й російські вояки напали на них, відбили полковника і вирішили стояти до кінця.

8 лютого жовніри за наполяганням С.Чарнецького пішли на другий генеральний приступ. Три міни вибухнуло саме тоді, коли вони штурмували вал і брами, й завдали їм великих втрат. Залишивши під стінами Глухова понад тисячу вбитих, жовніри відступили. Велику допомогу оборонцям надавав І.Богун, котрий повідомляв про час і місце приступів, а також спромігся переправити їм порох. Під час другого штурму, як зазначав В.Коховський, «козаки ледаче атакували водяну браму, лише кричали і в повітря стріляли». Величезні втрати (протягом двох

тижнів полягло близько 4 тисяч осіб, зокрема 350 офіцерів) спонукали Яна-Казимира 9 лютого зняти облогу Глухова [15, 264-265].

На уряді глухівського сотника П.Уманець на початку 1668 р. брав участь в антимосковському повстанні. Заворушення у Глухові почались 27 січня 1668 р. Сотник відмобілізував козаків і міщан і обложив російську залогу у місті [16, 175]. Востаннє як глухівський сотник П.Уманець згадувався у джерелах 28 червня 1668 р. [17, 412].

На прохання П.Уманця і сотенної старшини генеральний військовий підскарбій Р.Ракушка-Романовський 15 квітня 1664 р. дозволив заснувати цех котлярів, ковалів, слюсарів і димарників [18, 531].

Подальша кар'єра П.Уманця у Війську Запорізькому була досить успішною. У січні 1669 р. на старшинській раді у Новгороді-Сіверському його було обрано ніжинським полковником [19, 200]. Остання згадка про його в документах датована 15 квітня 1674 р. [20, 41-42].

П.Уманцю вдалось зосередити у своїх руках досить значні маєтності. На початку 1660 р. ніжинський полковник В.Золотаренко подав чолобитну царю Олексію Михайловичу з проханням винагородити глухівського сотника «за вірну службу» [21, 120]. У березні 1660 р. П.Уманцю було пожалувано село Грем'яч у Погарській сотні «з млинком, озерами та ґрунтами» [22, 37]. Його права на володіння цими маєтностями було підтверджено універсалами І.Брюховецького від 20 грудня 1663 р., П.Дорошенка від 28 червня 1668 р. і Д.Многогірського від 26 травня 1669 р. [18, 312, 412, 503-504]. Крім того, П.Уманець заснував у Глухівській сотні села Локня і Сліпород. Також до його володінь у Глухівській сотні належали села Студенок і Сварків [1, 477, 479; 23, 22, 24, 25].

Нащадки П.Уманця обіймали уряди у складі глухівської сотенної і ніжинської полкової старшини, а його син Дем'ян був протопопом Троїцької соборної церкви у Глухові. З батькових маєтностей йому дістались села Студенок і Сліпород, на які він отримав у 1680 р. підтверджувальний універсал від І.Самойловича і царську грамоту у 1681 р. Помер він у 1687 р. ще молодою людиною. Його старший син Петро був військовим товаришем. Помер 1726 р., залишивши після себе сина Семена і чотирьох доньок. Семен згадувався у джерелах як глухівський городовий отаман. З трьох його синів Степан був у 1730-1732 рр. глухівським городовим отаманом, а у 1732-1737 рр. – глухівським сотником. Другий син Семена Василь у 1734-1738 рр. згадувався як ніжинський полковий хорунжий, а Федір Семенович – лише як знатний військовий товариш [1, 9-10; 24, 354-355].

Отже, діяльність П.Уманця на уряді глухівського сотника тривала у складний період історії Гетьманщини. Глухівщина за доби Національної

революції постійно перебувала в епіцентрі військових дій і соціально-політичних конфліктів. Відтак, глухівському сотнику доводилось приймати складні, іноді неоднозначні рішення, часом, в залежності від кон'юнктури, змінювати орієнтацію і виступати на боці різних політичних сил. Лише наприкінці 1660-х рр., із початком стабілізації ситуації в Українській козацькій державі, йому вдалось успішно завершити власну кар'єру і здобути значні маєтності.

Посилання

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский.
2. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К, 2005. – Ч. 1.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1878. – Т. 10.
4. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. – К., 2003.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1889. – Т. 14.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1872. – Т. 7.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1892. – Т. 15.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 10.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1863. – Т. 4.
11. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
12. Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский, протопоп глуховский и его сношения с московским правительством (1653-1673 гг.) // Киевская старина. – 1892. – № 10.
13. Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV-XVII ст. (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 3.
14. Пиріг П. Лівобережний похід Яна-Казимира (1663-1664 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5.
15. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – К., 1999.
16. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.
17. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – К., 2004.
18. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). – К.-Львів, 2006. – Ч. II.
19. Окиншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині: історично-юридичний нарис // Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 25-26.
20. Пиріг П. Протоколи ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2.
21. Софроненко К. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. – М., 1960.
22. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667). – К., 2003.
23. Василенко Н. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729-1730 г. – Чернигов, 1901.
24. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2.

Зайка В.В.

Національний заповідник «Глухів»,
Глухівський державний педагогічний
університет ім. О.Довженка

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЛІТЕРАТУРНОГО ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ

Постать ясновельможного гетьмана Івана Мазепи є знаковою як для України взагалі, так і для Сіверщини зокрема. Відношення конкретної людини, політичного діяча, суспільно-організованих структур до образу І.Мазепи часто є вирішально-визначальними інколи навіть для прихованих сутнісних характеристик.

І.Мазепа найчастіше сприймався не в історико-біографічних даних, а в характерних рисах образу. І образу неоднозначного. Як досі ідуть суперечки щодо істинності портретів гетьмана, так і в літературі різні автори трактують образ І.Мазепи по-своєму. Реалізуються відомі істини: більшості людей не важливо знати, що точно відбувається, а важливо зрозуміти, що відбувається.

До образу гетьмана І.Мазепи зверталися десятки авторів: Ф.Вольтер («Історія Карла XII»), В.Гюго (поема «Мазепа»), Дж.Байрон (поема «Мазепа»), М. де Вогюе «Мазепа в легенді та історії»), А. д'Орвіль (роман «Спогади д' Анзема»), А.Мей (драма «Степовий Король»), Р.Готтшаль (драма «Мазепа»), А.Мютцельбург (повість «Мазепа»), Ю.Словацький (трагедія «Мазепа»), Б.Залеський «Думка Мазепи»), Ф.Равіта-Тавронський («Пан гетьман Мазепа»), К.Рилєєв («поєми «Войнаровський» і «Мазепа»), О.Пушкін (поема «Полтава»), Ф.Булгарін (роман «Мазепа»), О.Мордовцев (роман «Цар і гетьман»), Ф.Уманець (монографія «Гетьман Мазепа»), Т.Шевченко (вірші «Чернець», «Іржавець», «Археологічні нотатки»; повісті «Музикант», «Близнець»), С.Руданський (поема «Мазепа, гетьман український»), В.Сосюра (поема «Мазепа»), І.Огієнко (митрополит Іларіон) (драма «Розп'ятий Мазепа»), Л.Горлач (поема «Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи)»).

Образ І.Мазепи почав творитися ще за його життя. Але, відмічається, що наприкінці XVII ст. з волі правлячих гетьманів в українській проповідній літературі поширився образ умовного гетьмана (друковані книги Антонія Радивиловського «Огородок Пресвятої Богородиці», «Вінець Христов», рукописні «Батурицькі проповіді» Дмитра Туптала, зібрання проповідей київського митрополита Варлаама Ясинського за 1696 р.), про якого згадували у проповідях, новелах, казках, віршах, панегіриках, легендах, оповіданнях [1, 464]. Мета мистецької творчості з вироблення такого умовного образу полягала в консолідації українства навколо гетьманської ідеї. Саме тому в тогочасних